

Humeyni Devrimi Sonrası Suudi Arabistan-İran Bölgesel Rekabeti ve Yemen Üzerindeki Etkisi

Saudi-Iran Regional Competition After Khomeini Revolution and Its Effect on Yemen

Hülya Eşki Uğuz^{1*} Ebrahim Al-Turki²

¹ Department of Political Science and Public Administration, Selcuk University, Konya, Turkey

² Social Sciences Institute, Selcuk University, Konya, Turkey

Received: 27.05.2020

Accepted: 14.12.2020

This article was checked by *intihal.net*

Öz

Suudi Arabistan-İran ilişkilerinin tarihine yakından bakarsak, bu iki ülkenin iç olaylarına göre ilişkilerin işbirliği ve çatışma arasında değiştiği görülür. Ancak, 1979 Devriminin İran'da başarılı olması ilişkilerde bir dönüşümü başlatmış ve çatışmalar mezhepsel bir karakter almıştır. Arap Baharı devrimlerinin kıvılcımının başlamasıyla birlikte, her iki ülkenin bu devrimlerle ilgili tutumlarındaki farklılaşma çatışmanın yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Husiler'in Yemen'in başkentini ve bazı illeri 21 Eylül 2014'te ele geçirmesinden sonra, Suudi Arabistan ile İran arasındaki çatışma hızını daha da arttırmıştır. Yemen toplumuna olumsuz yansıyan bu çatışma iki ülke arasında vekâleten yönetildikten sonra askeri çatışma şeklini almıştır. Husiler'i İran'ın bir uzantısı olarak niteleyen ve endişe duyan Suudi Arabistan 26 Mart 2015'te Yemen'e askeri müdahalede bulunma kararı almıştır. Ancak İran, Husi müttefiklerini devrimlerini, hareketlerini, medya desteğini ve Yemen'deki Suudi Arabistan askeri müdahalesinin reddini destekleyerek savunmayı üstlenmiştir. Yemen topraklarında bu bölgesel güçlerin kendi çıkarları uğruna girdikleri bu çatışmanın kaybedeni ise Yemen'dir. Çalışmada Ortadoğu'nun bu iki aktörünün aralarındaki rekabete odaklanılmakta ve bu rekabetin Yemen üzerindeki etkisi analiz edilmeye çalışılmaktadır. Çalışma tarihsel ve betimsel yönetime dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Suudi Arabistan, Yemen, 79 İran Devrimi, Rekabet Çatışması

Abstract

If we look at the history of the Saudi Arabia-Iranian relations, we will find that the relations varied between cooperation and conflict, according to the internal events of these two countries. However, the success of 79 revolution in Iran led to transformation of these relations, which took on a sectarian conflict character. With the start the Arab Spring revolutions, the intensity of the conflict increased, as did the different positions of both countries regarding these revolutions. After Houthis came to power on September 21, 2014, this conflict increased, which reflected negatively on Yemeni society and it took the form of a military conflict after it was managed by proxy. Saudi Arabia, which considers Houthis the hand of Iran, made the decision to intervene militarily in Yemen in what it called the "Decisive Storm" on March 26, 2015. As for Iran, which has taken it upon itself to defend its Houthi allies by supporting its revolution and actions, and rejecting Saudi Arabia military intervention in Yemen. In the face of this conflict, which is being managed on the Yemeni scene for the benefit of those regional parties, the biggest loser is Yemen. The study is based on historical and descriptive method.

Key Words: Iran, Saudi Arabia, Yemen, 79 Iranian Revolution, Competition Conflict

Ekşi Uğuz, H. & Al-Turki, E. (2020). "Humeyni Devrimi Sonrası Suudi-İran Bölgesel Rekabeti ve Yemen Üzerindeki Etkisi", Journal of Academic Value Studies, 6(4) 382-390 (<http://dx.doi.org/10.29228/jav.43816>).

* E-mail address: hulyaeski@selcuk.edu.tr (Corresponding author)

1. Giriş

Suudi Arabistan-İran ilişkileri tarih boyunca, bu iki ülkenin iç olayları ve çevresindeki bölgesel olaylara göre şekillenmiş, ABD ile olan ilişkiler de bu iki ülke arasındaki ilişkinin seyrini belirlemiştir. Bununla birlikte, İran'da 1979 Devriminin başarılı olması, ilişkilerde bir değişimi başlatmış ve İran'ın devrimi Arap ve İslam dünyasının geri kalanına ihraç etmeyi amaçlaması çatışmaların mezhepsel karakterini artırmıştır. Başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri bu süreçte endişelerini dile getirmiş, süreç sekiz yıl devam eden İran-İrak savaşını ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte Körfez Ülkeleri 1982'de Körfez İşbirliği Konseyi'ni kurma yoluna gitmişlerdir. Arap Baharı devrimlerinin gün yüzüne çıkması ile birlikte bölgede ülkeler arasındaki çatışma daha da derinleşmiştir. Yemen'deki çatışmaların artmasına yol açan bir başka gelişme ise 2011'deki Yemen devrimi olmuştur. Suudi Arabistan'ın güçlü bir şekilde Körfez inisiyatifi mevcuttu. Suudi Arabistan, coğrafi ve ulusal yakınlık, tarih, kültür ve ortak gelenekler nedeniyle, Yemenli kabilelerin şeyhleri ve Yemen'deki etkili figürleriyle ilişkileri sayesinde Yemen kararını uzun süre etkileyebilecek etkin bir güçtü. İran, güçsüz olan ve toplumun küçük bir yüzdesini temsil eden Husileri desteklemekle sınırlı ve güçsüzdü. Ancak, Husilerin 21 Eylül 2014'te San'a'da ve bazı illerde yaptıkları protestolar ve çatışmalar ile başkenti ele geçirilmesi, San'a'daki iktidarın benzersizliğinin bütün ölçülerini değiştirip Suudi Arabistan ile İran arasındaki çatışma hızını arttırmıştır. Yemen toplumuna olumsuz yansıyan bu çatışma iki ülke arasında vekâleten yönetildikten sonra askeri çatışma şeklini almıştır. Husileri İran'ın bir uzantısı olarak niteleyen ve endişe duyan Suudi Arabistan 26 Mart 2015'te Yemen'e askeri müdahalede bulunma kararı almıştır. Ancak İran, Husi müttefiklerini devrimlerini, hareketlerini, medya desteğini ve Yemen'deki Suudi Arabistan askeri müdahalesinin reddini destekleyerek savunmayı üstlenmiştir. Yemen'de bölgesel güçlerin uğruna yürütülen bu çatışmalar, mezhepçiliği etrafında şekillenen çatışmaları, bu çatışmaların derinleşmesiyle birlikte toplumsal dokunun parçalanmasını ve Yemen'in hem maddi hem de insani düzeyde büyük kayıplara sebebiyet vermiştir.

Bu çalışma, 21 Eylül 2014 dönemine odaklanarak Suudi Arabistan-İran çatışmasını ve bu çatışmanın Yemen üzerindeki etkisini ele almaktadır. Bu çerçevede, Suudi Arabistan-İran çatışmasının tarihi, çatışmanın doğası ve bu çatışmanın Yemen üzerindeki etkisi, Yemen toplumunun doğası ve bu toplumun gerçekliği konuları irdelenecek, nedenler ortaya koyularak sonuçlara ulaşmaya çalışılmaktadır.

2. Suudi Arabistan- İran Çatışmasının Doğası Ve Sebepleri

Devletler arasındaki çatışma, çoğu kere tarafların belirli bir olayı garklı görmelerinden kaynaklanan anlaşmazlıklardan kaynaklanmaktadır. Bu anlamda devletlerin yaşamlarının, hayatta kalmak ve ulusal çıkarlarını savunmak için giriştikleri sürekli bir mücadele olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle uluslararası çatışma olgusunu yöneten tutarlı bir mantıktan söz edilemez. Suudi Arabistan-İran çatışması, bir aşamadan diğerine farklılık gösteren birçok faktörden kaynaklanmaktadır, bazen çatışma mezhepsel ve politik bir karaktere bürünmekte ve bazen bu faktörler tek bir çerçevede birleşmektedir. Başlangıçta gerilen ilişkiler, 21 Eylül 2014 tarihinde Husilerin San'a'ya girmesi ile birlikte Suudi Arabistan'ın korkularının artmasına ve Yemen'e askeri müdahalede bulunmasına neden olmuştur. Bu çatışmanın hem bölgesel düzeyde hem de yerel olarak Yemen'e etkisi oldukça fazla olup bu çok yönlü etki çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı içinde çatışmanın kökleri, Suudi Arabistan ve İran'ın Yemen politikası başlıkları üzerinden bir analize gidilerek Yemen'de neyin savaşının verildiği sorusuna bir yanıt verilmeye çalışılacaktır.

2.1. Çatışmanın Kökleri

Suudi Arabistan-İran ilişkileri, iki ülke arasındaki ilişkilerin başlamasından bu yana çatışma ve işbirliği üzerinden işlemektedir. 1926 yılında, İran'ın Mekke'de Abdülaziz bin Saud'un düzenlediği İslam Konferansı'na katılması Suudi Arabistan-İran ilişkilerinin başlangıcı olmuştur (Abdulrahman, 2004, s. 7). İki güç arasındaki ilişkiler, Şah Rıza Pehlevi'nin aksine, Muhammed Rıza Pehlevi'nin döneminde yakınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde iki taraf arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve istikrarı, Körfez, Suudi Arabistan ve İran'daki en önde gelen aktörlerle ilişkileri güçlendirerek, "Arap Körfezi'ndeki Sovyet etkilerini ve sol hareketlerini sınırlamaya çalışan" Amerika ve Batı kampı ile ilişkilerinden kaynaklanmaktadır (Alam, 2015, s. 1). Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkilerde bir yakınlaşma olmasına rağmen, "yirminci yüzyıl yetmişli yılların başında İngiltere'nin bıraktığı boşluğu doldurarak bölgedeki stratejik kazanımlar için rekabet mevcuttu" (Abdulrahman, 2004, s. 6). İran, Birleşik Arap Emirliklerin (Büyük ve Küçük Tunb ve Abu Musa) uç adasını kontrolünü ele geçirdiğinde rekabet zirveye ulaştı.

Bu ilişkiler Şah'ın devrilmesine ve 1979 Devriminin başarısına kadar devam etmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler değişerek mezhepsel bir nitelik kazanırken; İran 79 Devrimini Arap ve İslam dünyasının ülkelerine ihraç etmeye çalışarak

sekiz yıl süren İran-Irak savaşına sebep olmuştur. 79 Devrimi Körfez ülkelerinin, özellikle de Irak'a İran'a karşı savaşında destek veren Suudi Arabistan'ın endişelerini artırdı ve 1981'de Körfez İşbirliği Konseyi'nin kurulması üzerinden Körfez ülkelerini birleştirmeye koşturdu. Bununla birlikte, 1997'de Hatemi başkanlığındaki reformist hareketin İran'a gelişi, Suudi Arabistan dahil Arap ülkeleriyle ilişkilerde bir gelişme ve açıklık noktasıydı (Alam, 2015, s. 6).

İran'daki muhafazakâr hareketi temsil eden ve uranyum zenginleşmesini sürdürmek ve nükleer program konusundaki diyalogu reddetmek isteyen Şii dini otoriteye yakınlığı ile bilinen, Mahmud Ahmedinejat 2005 yılında İran'da iktidara gelmesi ilişkideki gerginliği daha da artırmıştır (Masadeh, 2008). ABD'nin Irak'la savaşı ve 2011'de ABD'nin Irak'tan çekilmesiyle oluşan boşluk İran'ın Orta Doğu'da genişlemesine izin vermiş ve Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerde gerginliğe yol açmıştır (Ardoum, 2018).

Arap Baharı devrimlerinin patlamasıyla birlikte, Suudi Arabistan ve İran arasındaki çatışma yoğunlaşmış ve iki ülkenin pozisyonları, çıkarlarına göre destek ve ret arasında değişmiştir. Yemen'deki çatışmanın köklerinin uzun süre sürdüğü söylenebilir, ancak bunun geçmişte olduğundan farklı olduğunu söylemekte fayda vardır. Husiler San'a'ya 21 Eylül 2014'te girmesinden sonra, Arap ittifakının başında olan Suudi Arabistan'ın, Yemen'deki İran'ın genişlemesini önlemek amacıyla 26 Mart 2015'te Alhazm Fırtınası olarak adlandırdığı Yemen'e askeri müdahalede bulunmaya karar vermiştir.

2.2. Suudi Arabistan'ın Yemen Politikası

"Her ülkenin dış politikasının hedefleri, ülkenin yapısına, onun yeteneklerine veya ideolojisine bağlı olarak değişmektedir" (Al-Muhaji, Ahmed, & Al-Musallami, 2015). Suudi Arabistan'ın Yemen Cumhuriyeti'ne yönelik politikası, Yemen'deki Suudi Arabistan politika trendlerini şekillendiren bir dizi belirleyiciden kaynaklanmaktadır: Yemen, uzun sınır şeridi ve üç ana limana bağlı iki ülke arasındaki coğrafi yakınlık nedeniyle Suudi Arabistan'ın stratejik derinliğini temsil etmektedir. Yemen ile Suudi Arabistan arasındaki coğrafi ve kültürel yakınlık ve Suudi Arabistan için Yemen'in taşıdığı stratejik önemi nedeniyle, Suudi Arabistan, Yemen'in güvenliğini kendi güvenliği ile eş görmekte ve Yemen merkezli gelişmelerle yakından ilgilenmektedir. Bu nedenle Suudi Arabistan, Yemene ilişkin olarak alınacak tüm kararların kendi çıkarlarına uygun bir şekilde oluşması adına mümkün olan tüm araçları kullanarak, Yemen'in siyasi sistemi içinde karar verici konumundaki tüm kabileler ve iktidar veya muhalefet içindeki bazı önemli liderlerle ve hatta dini örgütlerle bağlantı kurarak bir siyaset yürütmektedir. Suudilerin Yemen'e olan ilgisi, Suudi Arabistan'ın iki ülke arasındaki coğrafi yakınlık nedeniyle iç olaylardan ve istikrarsızlıktan etkilenmesinin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Nüfus ve sınır konuları Yemen'i Suudi Arabistan'ın en hassas konularından birisine dönüştürmektedir (El Cezire Araştırmalar Merkezi, 2015, s. 5).

2.3. İran'ın Yemen Politikası

Köklü bir tarihsel geçmişe sahip olan İran, Pers imparatorluğu mirasının da etkisiyle günümüzde hala İslam dünyasının lideri olma çabası içerisinde. 79 Devriminin ardından İran, devrimini Arap ve İslam dünyası ülkelerine ihraç etmeye çalışmıştır ve devrimin ihracatı İran dış politikasının temel hedeflerinden birisine dönüşmüştür (Haşim, 2018). İran'ın devrimini ihraç etmek istediği ülkelere birisi de Yemen olmakla birlikte Yemen'in mezhepsel ve toplumsal doğasının İran'dan farklı oluşu İran'ın devrim ihracı çabalarını Yemen'de başarısızlığa uğratmıştır. Bununla birlikte İran, Husi'lerin 21 Eylül 2014'teki devrimini İran'ın kutsanmış devrimin uzantısı olarak düşünmektedir. İran, bölgesel düzeyde ana hedeflerine ulaşmak için birtakım amaçlar ve hedeflerle Yemen Cumhuriyeti'ne doğru ilerlemektedir. İran, çeşitli yönlerden Yemen'in coğrafi konumunun önemini bilmektedir. Birincisi Yemen, Arap ve Kızıl denizlerdeki uluslararası politikalar için stratejik öneme sahip olan Bab el-Mendeb üzerindeki kontrolü nedeniyle uluslararası deniz seferini kontrol eden bir pozisyona sahiptir. İran, Kızıldeniz'de, özellikle de Bab el-Mendeb'de, herhangi bir savaş halinde güvenliğini sağlayabilmek için stratejik boğazları kontrol altına alabilmek adına bir dayanağı olmasını istemektedir. İkincisi ise, Suudi Arabistan'ın Yemen'e dönük stratejik planları, İran'ın baş düşmanı olan Suudi Arabistan için stratejik derinliği temsil etmesi ve bu nedenle İran'ın, Husi müttefikleri aracılığıyla Suudi Arabistan'ın güney bölgesinde bulunması, Suudi Arabistan'ı tehdit etmeye ve kıskırtmaya devam eden kazancı temsil etmektedir. Diğer genişlemeci ülkeler gibi İran etkili aktör olmak, amaçlarına ulaşmak, nüfuzunu artırmak ve bölgesel bir güç olarak ortaya çıkmak istemektedir (Al-Shujaa, 2014, s. 3). Yemen'de çeşitli araçlarını gizli ve açık bir şekilde kullanıp, egemenliklerine ulaşmak için Yemen halkının belirli kesimlerini kazanmaya ve sempati yaratmaya çalışmaktadır. Medya aracılığıyla müttefikleri ve destekçilerinin imajını iyileştirmeyi, düşmanın imajını ise çarpıtmayı amaçlamaktadır. Her ülkenin kendi çıkarları

doğrultusunda ileriye dönük gerçekleştirmek istediği projelerin bulunduğu bir gerçektir. Bu bağlamda İran'ın da Ortadoğu da bölgesel bir güç olmaya dönük projeleri olup Yemen bu genişleme projesinin bir parçasını oluşturmaktadır.

2.4. Suudi Arabistan-İran Çatışmasının Doğası

Suudi-İran çatışmasının doğası siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanındaki araştırmacılar ve uzmanlar arasında bir tartışma konusudur. Bazıları çatışmayı, Suudi Arabistan'ın Sünni'leri temsil ettiği ve İran'ın Şiileri temsil ettiği gerekçesiyle mezhepsel bir çatışma olarak görmektedir. Diğerleri, etkiyi, kontrolü ve bölgesel bir gücü arttırmak için siyasi bir mücadele olarak görürken, bazıları Araplar ve Persler arasında ulusal bir mücadele ya da iki uluslararası kutup, yani Amerika, Batı ve müttefikleri, Rusya ve Çin ve müttefikleri lehine bölgesel bir mücadele olarak görmektedir (Al-Saadawi, 2015). Aslında, çatışmanın niteliği hem ülkelerin iç olaylarına hem de çevresindeki bölgesel ve uluslararası olaylara göre bir tarihsel aşamadan diğerine değişmektedir. Suudi Arabistan-İran çatışmasını mezhepsel bir çatışma olarak ele alacak olursak 1979 devrimini bu çatışma için bir başlangıç olarak tayin etmek gerekecektir. Nitekim 1979 öncesi Suudi Arabistan-İran çatışması, Pers Körfezi bölgesinde nüfuz kazanma mücadelesi niteliğinde bir çatışma olup, siyasi-mezhep dışı bir çatışma olarak görülmekteydi. Çatışmanın uluslararasılaşması ve mezhepsel bir çatışmaya dönüşmesi 79 Devriminden sonra kristalleşmiştir. Bu iki ülke, bir uluslararası kutup, Batı kampı, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkilerinden dolayı ilişkilerde bir yakınlaşma ve gelişme içindeydi. Ancak, İran'daki 1979 Devriminin başarısından bu yana, çatışma İran'daki yeni hükümetin Şiiliğe yaptığı vurgu nedeniyle katı bir nitelik kazanmıştır ve İran'ın devrimci modelini komşu Arap ve İslam ülkelerine ihraç etmek istemesi bölgede çatışma ve kaygıların artmasına yol açmıştır (Haşim, 2018). Mezhepsel çatışma, her iki ülkede de dini otorite doktrinlerine bakılarak ortaya çıkmaktadır. Aslında, her iki ülke de radikal bir akımı temsil etmektedir, bir başka deyişle, Suudi Arabistan-Vehhabilik- Sünnilerin aşırı tarafını, İran ise Şiilerin aşırı tarafını temsil etmektedir. Bu yüzden aşırılık ters yönde bir aşırılıkla karşı karşıya gelmektedir (Ardoum, 2018). Mücadele, genel olarak Yemen Cumhuriyeti'ndeki çatışmaya yansımaktadır. Husiler 21 Eylül 2014'te San'a'ya girdiğinden beri, bazı Sünni dini örgütlere Suudi Arabistan'ın desteğinin yanı sıra İran'ın -Zeydi- Şii dini örgütlerine desteğinin nedeniyle çatışmalar yoğunlaşıp katılaşmaktadır. Başka bir deyişle Suudi Arabistan ve İran mezhepçiliğinin Yemen'deki mezhepçiliği etkilemesiyle Sünnilerde Selefi cihatçılığı, Şiilerde ise Husicihatçılık ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen, Yemen'deki mezhepsel çatışma, Yemen toplumunun özel ve iç içe doğası nedeniyle net bir şekilde kristalleşmemiştir, çünkü çatışma bir kabile toplumu olarak nitelendirilebileceğimiz Yemen toplumunda ayrıştırılamayan ve mezhepsiz olan tarihsel ve sosyal bağlarla farklı bir veçhete bürünmektedir.

Çatışmanın mezhepsel niteliğinin yanısıra hem Suudi Arabistan hem de İran'ın birçok bölgesel olay ve konuya yönelik hareket ve tutumlarının da çatışmayı başlatan ve sürdüren temel hususlardan olduğu ifade edilmedi. Bu iki ülkeyi motive eden şey, Orta Doğu'daki bölgesel İslam sisteminde etkiyi, kontrolü arttırma ve liderliği ele geçirme şeklinde ifade edilebilecek siyasi güdülerdir. Âdem Hak ve Özgürlükleri Savunma Merkezi müdürü AhmedJaved'in (aktaran (Al-Saadawi, 2015) dediği gibi, "Bu bir güç mücadelesi ve hükümet sistemini korumak için bir mücadeledir, Suudi Arabistan ve İran'daki hükümet sistemi demokratik bir sistem olsaydı, bu çatışma olmazdı. Bu iki ülke arasındaki çatışmanın ana itici gücü, hükümet sistemlerini ve meşruiyetin hayatta kalmasını korumak için politik saplantıdır." Bu nedenle, bu iki ülkenin bazı hareketleri ve akımları destekleme girişimi savaş alanını temsil eden ülkelerin pahasına olsa bile, Arap dünyasının özgürlükleri, hakları, meşruiyeti, azınlıkların ve mezhepsel akımların korunmasını desteklemek için değil daha çok kontrol, etki ve bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. "Siyasi tartışma, mezhep anlaşmazlığının çatışma ve savaş yöntemlerinden biri olması çağrısında bulunan sorunun özündedir "(Howeidi, 2011, s. 10).

İran-Suudi Arabistan çatışması, İran'ın Batı pelerininin altından ortaya çıktığı 79 Devriminden bu yana uluslararası bir boyuta da sahiptir. Daha önce ise İran Batı'nın Orta Doğu'daki polis memuruydu ancak bugün Rusya'yla geniş bir ilişki ağına sahiptir (Ardoum, 2018). Suudi Arabistan ise, Batı Kutbu'nun en önde gelen müttefikini, özellikle Amerika'yı temsil etmektedir, böylece Amerika'nın çıkarları, kendileriyle güçlü ilişkileri olan ABD'nin Orta Doğu'daki çıkarlarının koruyucusu olan Suudi Arabistan tarafından yürütülmektedir. Yemen'de, günümüzde çatışma doğası gereği uluslararası bir hal almıştır (Al-Shujaa, 2014) Böylece uluslararası güçlerin çıkarlarının bir uzantısı olan bölgesel güçlerin çıkarlarını göz önünde bulundurmadan hiçbir çözüm uygulanamamaktadır.

Doğası itibariyle mezhepsel, siyasal ve uluslararası boyutları ile birlikte düşünülmesi gereken Suudi Arabistan-İran çatışması, Suudi Şii din adamı Nimr Al-Nimr'in 2 Şubat 2016'da idamı üzerine Tahran'daki Suudi Arabistan büyükelçiliğinin yakılması olayından sonra Suudi Arabistan Krallığı tarafından İran ile diplomatik ilişkilerini kesmesi ile birlikte iyice şiddetlenmiştir (Wenlin, 2016). İlişkilerdeki bu gerginlik Suriye ve bu çalışmanın konusunu oluşturan Yemen

de dâhil olmak üzere birçok Arap ülkesinde iç çatışmalara yansımakta insani, ekonomik ve sosyal sorunları gün yüzüne çıkarmaktadır (el-Zuwairi, 2016).

3. Yemen Toplumunun Özellikleri

Yemen toplumunun Arap dünyasının en homojen toplumlarından biri olduğunu söylenebilir. Yemen’de toplumun uyumunu azaltan bir çeşitlilik yaratabilecek etnik, dinsel veya dilsel azınlıklar bulunmamaktadır. Yemen kabilesi hâlâ Yemen toplumunun temel bileşenidir (El-Zaheri, 2012, s. 5-6). Yemen halkı, Hıristiyanlık öncesi döneme dayanan çok eski toplumsal gelenek ve görenekleri miras almıştır. Toplumsal kalıplar ve rollere gelince eski Yemenliler rahipleri toplumun dini otoritesini temsil ettikleri için saygı ile kabul etmekteydiler. Aşiret toplumunda iş yapma biçimi birey değil, ailedir ve Hz. Muhammed neslinden geldiklerini iddia eden *Haşimiler* bağlandıkları aşiretler arasında yüksek bir sosyal statüye sahip olup birincil işlevi kabileler arası arabuluculuktur. Onlardan sonra şeyhlerin ya da hâkimlerin sınıfı, kabile kökenleri gelmektedir, ancak bunlar genellikle silah taşımamaktadırlar. Ardından, silah taşıyan, tarımsal ve zanaat çalışmalarında çalışan kabile üyeleri gelmektedir. Farklılığa rağmen, nüfusun büyük çoğunluğu dinsel ve dilsel olarak homojendir. İslam’ı bir din olarak kucaklar ve Arapçayı bir dil olarak alırlar. Ancak bu homojenlik bir tür mezhepsel farklılaşmayı engellemektedir. Nüfus, Sünni (Şafii ve Hanefi), Şii (Zeydiyye ve İsmaili) ikiye ayrılmaktadır. Şafii’ler, Tihama’nın kıyı ovalarında ve Yemen’in orta ve güney bölgelerinde yaşayan nüfusun yaklaşık üçte ikisini temsil etmekte, geri kalan üçte biri oluşturan Zeydiyyeler ise Yemen’in kuzey ve kuzeydoğu dağlık bölgelerinde yoğunlaşmaktadır (Fakiyrah, 2007, s. 14). Kısacası Yemen, iki tarihsel doktrinini dini görüşlerinin çoğunda egemen olduğu, çatışma olmadan bir arada yaşadığı yarı homojen bir ülkedir ve genellikle, toplumun üyeleri arasında, kriz dışında, kabile ve mezhepsel geçmişlerine dayanan hiçbir sorun yoktur. Yemen’in kendine özgü bir mezhepsel yapı (Şafii ve Zeydiyye) ile karakterize olduğu söylenebilir. Bu yapı kendi içerisinde istikrarlı olup, yapı içerisinde çatışmadan ziyade -Şafii’lerle Zeydi’ler arasında- bir birliktelik, uyum ve örtüşmeye tanık olduğu söylenebilir. Ancak yakın zamana kadar verili yapı içinde gözlemlenen uyum ve istikrarın çatışmaya evrildiği ve büyük ölçüde dışarıdan empoze edilen bir mezhepçiliğin karışıklığa yol açtığı belirtilmelidir.

Yemen, geç modernleşme yoluna giren geleneksel bir toplumdur. Genel olarak, Yemen toplumunun, modern sivil devlet sistemi ve kontrolleriyle çelişen çok sayıda etkili kabile yapıları ile karakterize olduğu söylenebilir. Kabileler ve klanlar geçmişe ait oluşumlarından ziyade aktif ve kararlı bir sosyal yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu sistem hâlâ sosyal mirasın ve kültürün gücüyle yönetilmekte olup, kabile yapılarının çokluğunun büyük ölçüde mezhepsel sınıflandırma ve coğrafi varlıkla kesişmesi dikkat çekicidir (El-Salahy, 2011, s. 14). Sosyal kabile yapısı, sosyal yapının doğasını oluşturmaktadır ve kabilecilik, yalnızca bireysel davranışların değil, aynı zamanda kolektif davranışlarla, politik ve sosyal eylem alanlarının işleyiş kodunu belirleyebilecek bir güç olarak belirlemektedir. Genişletilmiş aile kabilenin geniş temelidir ve kabile birliği, özellikle ülkenin kuzeyindeki ve kuzey-doğusundaki ana ve en önemli faktördür (El-Salahy, 2011, s. 2). Kabilenin bir sosyal sistem olarak rolü, bir bölgeden diğerine farklılık göstermektedir, kuzey bölgelerinde kabilelerin devlet aygıtı üzerindeki hâlâ etkisi büyüktür, bu bölgelerdeki en belirgin siyasi figürler kabile şeyhleridir. Ancak güney bölgelerinde kabilelerin rolü görece daha azdır ve gittikçe daha da azalma eğilimindedir. Kabilecilik Yemen tarihinde siyasi yaşamı belirleyen en önemli unsur olup (Fakiyrah, 2007), Yemen kabileleri otoritenin bir parçasıdır ve siyasi karar almada büyük rol oynamaktadırlar. Sosyal dönüşüm vizyonu olmamasına rağmen, çıkarlarıyla çelişen herhangi bir kararın karşısında olma veya durdurma etkileri vardır. Yemen’deki kabile rolünün genişlemesi ve etkinliği, modernleşme güçleri ile geleneksel güçler arasında bir çelişki olduğu için en önemli konulardan birisidir ve kabile yapıları yurttaşlık ilişkilerinin eşitlik üzerinden işlemesine imkân vermemektedir. Bu durum aynı zamanda sivil toplumun rolünü zayıflatmakta ve sivil toplumun demokratik dönüşüm sürecine katkıda bulunmasına engel olmaktadır; çünkü geleneksel güçler değişime dirençli muhafazakâr sosyal güçlerdir. Kabile, sosyal sermayenin temel bir bileşeni ve devlet ile kabile arasındaki ilişkiyi etkileyen, devletin kurumsallaşma seviyesini, rehberlik etme ve karar verme yeteneğini ve hukukun üstünlüğünü belirleyen canlı bir ekonomik güçtür (Hassan, 2015). Yemen toplumuna giren modernleşmenin tüm yansımalarına rağmen, kabile hâlâ ülkedeki en belirgin sosyal olguyu temsil etmektedir. Yemen’deki kabilelerin siyasi yaşam üzerinde önemli bir etkisi vardır ve kabilelerin sayısının iki yüzün üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Fakiyrah, 2007, s. 14).

4. Çatışmanın Yemen Toplumu Üzerindeki Etkileri

Suudi Arabistan ve İran’ın çıkarlarının çeliştiği yerlerde, mezhepçilik ve iç siyasi çatışmalar yoğunlaşmaktadır. Bu iki ülkenin dengeli bir şekilde varlığı söz konusu olduğunda, Suudi Arabistan-İran çatışması arena olarak kabul edilen ülkelerin iç çatışmalarını uzatmaktadır. Bu iki ülkenin kalkınma projelerini desteklemek için rekabet etmediği, etki ve hegemonya projelerini desteklemek ve liderlik pozisyonu almaya çalıştıkları bellidir. Bununla birlikte, bu iki ülke

arasındaki güç dengesi birbirinden üstünlüğü önlemekte ve herhangi bir bölgede bir üstünlük varsa, diğeri, yeniden dengeleme için zararlarını veya pazarlıklarını telafi etmek için diğere alanlarda üstünlüğü sağlamaya çalışmaktadır. Suudi Arabistan ve İran'ın her birinin mümkün olan her yolla başarması gereken projeleri ve stratejileri vardır: Bu iki ülke herhangi bir bölgede bir araya geldiğinde, projeleri birbirleriyle çelişip çarpışmakta, aralarında farklılıklar yaratarak, her biri müttefiklerini desteklemeye çalışmaktadır (Ardoum, 2018). Yemen de dâhil olmak üzere çoğu Arap ülkesinde yerel nedenlerden dolayı iç siyasi çatışmalar olduğu bilinmektedir. Yemenli güçler arasında güç ve servet konusunda uzun süredir bir rekabet vardır, ancak dış faktörün iç çatışmaya girmesi ve çatışmanın şiddetlenmesiyle birlikte, kayıplar büyüktür ve bugüne kadar devam etmektedir. Normal olarak Yemenli-Yemenli çatışması İran-Suudi Arabistan çatışmasına dönüşmüş ve Yemen'in siyasi ve sosyal istikrarını bozmuştur. Bunların ışığında çatışmaların Yemen toplumu üzerindeki etkisini şu şekilde sıralamak mümkündür:

4.1. Çatışmanın Yemen'deki Siyasi İstikrara Etkisi

Suudi Arabistan-İran çatışmasının Orta Doğu'daki siyasi istikrarsızlık ve güvenliğin çöküşüne önemli rol oynamıştır (Suudi-İran çatışması Orta Doğu'daki mezhepsel mücadeleyi körüklüyor, 2015, s. 12). 22 Mayıs 1990'da Yemen birleşmenin başlamasından bu yana, Yemen Cumhuriyeti iç ve dış (bölgesel) iki ana faktör nedeniyle siyasi istikrarsızlık vakalarına tanık olmuştur. Dış faktör, Yemen'de önemli bir rol oynamış, bölgesel olaylar Yemen'e yansımıştır. Irak-Kuveyt savaşı olduğu gibi 2011'de Yemen devriminin başlamasıyla birlikte İran ve Suudi Arabistan'ın bu devrime yönelik tutumları başladı ve her iki ülke de rejim ve muhalefet içindeki müttefiklerini destekleyerek ve savunarak bunu kendi lehlerine kontrol etmeye çalışmıştır (Ahamdian, 2015).

Genel olarak, Suudi Arabistan-İran çatışması Yemen'in politik krizini derinleştirmiş ve Yemen'de birçok kısmi kimlik yaratmıştır: Tarikata, bölgeye, kabileye, partiye, bireye ve dışa sadakat, tüm kimliklerin birleştiği Yemen kimliğini etkilemektedir. Çatışma ortamı her türlü siyasi çözüme engel olmuş ve bütün müzakereler boşa çıkmıştır (Cenevre 1 ve Cenevre 2). Yemen, Güneyin Kuzey ile birleştiği 20. Yüzyılın son on yılında Yemen'in başlattığı demokratik dönüşümleri engelleyen Suudi Arabistan-İran çatışmasına sahne olmaktadır (Al-Shujaa, 2014, s. 9). Bu çatışma Yemen'i siyasi anlamda ikiye bölmüş hatta biri İran'ın desteğiyle San'a'da diğeri Suudi Arabistan'ın desteği ile Marib ve Suudi Arabistan'da olmak üzere iki hükümet ortaya çıkarmaktadır. Birleşik Arap Emirlikleri'nin müdahalesi ise üçüncü bir hükümeti gün yüzüne çıkarmak üzeredir. İran ve Suudi Arabistan çatışması Kuzey ile Güney arasındaki ayrımın önünü açıp, Yemen'i kaosun içinde bırakmakta, aşırılık yanlısı terör örgütleri ve silahlı birlikler için uygun bir zemin oluşturmakta ve çatışmayı uzatarak iç çatışmayı güçlendirmektedir.

4.2. Çatışmanın Toplumsal Yapı ve Ekonomik Duruma Etkisi

Yemen toplumu karışık bir sosyal yapıya sahiptir, ancak hiçbir zaman bu karışık yapı bir çatışmaya neden olmamıştır. Aksine bu karışık sosyal yapı bir araya gelmiş ve siyasi amaçlar doğrultusunda kullanıldıkları zamanlar hariç (1994 savaşları ve günümüzde yaşanan çatışmalar gibi) uzun zamanlar Zeydi-Şafi, Güneyli-Kuzeyli birlikte normal bir hayat sürdürmüşlerdir. Yaşanan savaşlar mezhepsel veya bölgesel çatışma olarak yorumlansa da neticede bu savaşlar siyasi savaşlardır ve bölgesel aktörlerin rolü Yemen'in sosyal yapısına müdahalelerinin etkisi belli olmaktadır. 79 Devrimi ile başlayan Suudi Arabistan-İran çatışması, mezhepsel bir nitelik kazanmış ve Yemen de dâhil olmak üzere bu iki ülke arasındaki çatışma merkezlerine yansımıştır. Suudi Arabistan-İran çatışmasında, bir Arap ittifakının başında bulunan Suudi Arabistan, Husiler'in başkent San'a'yı ve bazı illerin kontrolünü ele geçirmesinin ardından Yemen'deki İran etkisine karşı koymak için Yemen'le mücadele kararı alarak çatışmayı zirveye ulaştırmıştır. Suudi Arabistan, medya aracılığıyla Yemen'deki Safevi İran genişlemesiyle karşı karşıya olduğunu göstermekle, Husiler'e karşı olan tarafları toplayarak, savaşını kutsal bir savaş ve cihadın bir görev olduğunu tasvir etmeye çalışmaktadır (Suudi-İran çatışması Orta Doğu'daki mezhepsel mücadeleyi körüklüyor, 2015, s. 12). Öte yandan İran, Husilerin savaşını Suudi Arabistan'a karşı kutsal bir cihat olarak göstererek her türlü desteği sağlamaya çalışmaktadır. Sonuç olarak Yemen toplumu mezhepleri kullanarak ordu toplayan iki çelişen bölgesel aktörün (Suudi Arabistan-İran) arasında kalmıştır. Bu da savaşın şiddetlenmesine ve uzun sürmesine neden olmuştur (Ahamdian, 2015, s. 18). Yemen'deki mezhepçilik, Yemen toplumunun özel doğası nedeniyle kristalleşmemiştir, ancak Suudi Arabistan ve İran'dan beslenme sonucu mezhepsel çatışma yavaş yavaş büyümektedir. Yemen'deki İran genişlemesinin sözde yüzleşmesi altında gerçekleşen savaş, ülkede sosyal çekişmeler yaratmakla Yemen'i mezhepsel ve coğrafi gerekçelerle ayırmaktadır. Yemen'in güneyindeki çatışmalar uzun zamandır var olan kuzey ile güney arasındaki gerginliği arttırmış, bu da Yemen'in birliğinin sürmesini zorlaştırmaya başlamıştır (Al-Muhaji, Ahmed, & Al-Musallami, 2015, s. 13).

Özetle, Yemen'deki Suudi Arabistan-İran çatışmaları, Yemen'in iç çatışmalarını yeni bir seviyeye taşıdığını söylenilebilir ki bu çatışmalar Yemen'in sosyal yapısına zarar vermektedir (Alam, 2015, s. 6). Yemen'deki Suudi Arabistan liderliğindeki savaşın çatışmanın derinleşmesinde büyük etkisi olmuştur. Savaşın Yemen altyapısını ve askeri kuruluşu yok etmesi göç, hastalık, cinayetler ve sivillere karşı işlenen suçlar nedeniyle Yemen insanının çektiği insani, ekonomik ve sosyal acıyı arttırmaktadır. Neredeyse bu savaş iç ve dış ticari faaliyetlerin tamamını durdurmuş, ikmal yollarını kapatıp Yemen halkının %80'ini insani yardıma muhtaç duruma getirmiştir (Al-Muhaji, Ahmed, & Al-Musallami, 2015, s. 13).

Yemen'deki Suudi Arabistan-İran çatışması, 2014 sonundan bugüne kadar önemli bir bozulmaya tanık olan ekonomik sektör de dâhil olmak üzere birçok sektöre yansımaktadır. Yemen, gelişmekte olan ekonomilerden 2015 yılına kadar IMF'nin tahminlerine göre, GSYİH'sının %28 oranında azalmasının ardından en kötü ekonomiye sahip ülkeler arasında birincisidir (El Cezire Araştırmalar Merkezi, 2015, s. 7). Yemen'in ekonomisi, Husiler'in San'a'yı devirmesinden bu yana, yatırım projelerinin durdurulması, yüksek vergi kaçakçılığı oranı yükselmesi, güvenlik durumundan dolayı bazı bağışçı ülkelerin elçiliklerinin kapatılması, finansal yardımların durdurulması da dâhil olmak üzere birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadır (Alam, 2015, s. 6).

5. Sonuç

Çalışma, Suudi-İran çatışmasına ve 21 Eylül 2014'ten Suudi Arabistan ile İran arasındaki diplomatik ilişkilerin Şubat 2016'nın başlarında sona ermesine kadar Yemen üzerindeki etkisine ve ardından ilişkilerde yaşanan gerginliğe odaklanmaktadır. Çalışma, tarihsel süreçte Suudi Arabistan -İran ilişkilerinin çatışma ile işbirliği arasında değiştiğini, çatışmanın 79 Devrimi ile önemli ölçüde ortaya çıktığını ve mezhepsel bir nitelik kazandığını ortaya koymaktadır. Çalışma, etraftaki olaylara ve ortaya çıkan konulara göre bir aşamadan diğerine değişen bu çatışmanın niteliğini gözden geçirmektedir. Çalışma, Husiler'in başkent San'a'yı ele geçirmeleriyle ve Suudi Arabistan'ın buna müdahale etmesiyle yeni bir aşamaya giren çatışmaların etkilerini, Yemen toplumunun tabiatından ve realitesinden yola çıkarak ele alıp işlemektedir.

Çalışma şu sonuçlara ulaşmaktadır:

- Yemen, Suudi Arabistan-İran çatışmasının savaş alanı olarak çatışmanın gerginliğinden olumsuz etkilenmiştir, çünkü her iki ülke de Yemen'deki nüfuzlarını güçlendirmeyi ve liderlik kazanmak için müttefiklerini güçlendirmeyi hedeflemektedir.
- Yemen'deki Suudi Arabistan-İran çatışması, Yemen'in siyasi bir krize ve seçkinler ile siyasi güçler arasında bölünme durumuna hükümetin kurulmasına yol açan siyasi istikrarsızlığın sebeplerinden biridir ve Yemen'de demokratik dönüşümleri ve barışçıl çözümleri engellemektedir.
- Yemen'in uluslararası politikadaki stratejik önemine bakıldığında hem Suudi Arabistan hem de İran müttefiklerini güçlendirerek veya doğrudan müdahalelerle kontrol sağlamaya çalışmaktadır.
- Bu çatışmada kârlı iki taraf vardır: Birincisi, yerel düzeyde aşırıcılık ve terörizm güçlerinin rolünün artmasıyla devletin yerini alan silahlı birlikler -milisler- ortaya çıkmaktadır. İkincisi bölgesel ve uluslararası düzeydedir; tek kazanan Siyonist varlık ve silah ihraç eden ülkelerdir, kaybedenler ise çatışma tarafları ve Yemen gibi çatışmanın yaşandığı ülkelerdir.
- Suudi Arabistan-İran çatışması, Yemen'in iç mücadelesini tarihe ilk kez giren mezhepçilik ve bölgeselcilik olarak Yemen'in sosyal yapısını zayıflatmıştır. Çatışmalar Yemen ekonomisinin durumunu olumsuz etkilemiş, yurtiçi üretimin azalması ve fiyatların yükselmesi nedeniyle Yemen büyük bir insani trajedi yaşamaktadır.
- Yemen'in iç çatışmasının nedenleri olarak yukarıda belirtilenlerin hepsinin etkisi olmakla birlikte Suudi Arabistan ile İran arasındaki bölgesel çatışmanın tam anlamıyla tek neden olarak görülmemesi gerekmektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki Yemen'deki çatışmanın etkilerinin önemli ölçüde büyümesi onun bölgesel nitelik taşımasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Abdulrahman, R. (2004). العلاقات الإيرانية السعودية [İran-Suudi İlişkileri] (1990-2000). *Yüksek Lisans Tezi*. Hartum: Siyaset Bilimi ve Hukuk Dergisi.
- Ahamdian, H. (2015, Haziran 25). وجهة نظر إيرانية: وجهه نظر الإيرانية من تطورات اليمن [Yemen'deki Gelişmeler Üzerine İran'ın Konumu: İran Bakış Açısı]. *El Cezire Araştırmalar Merkezi*.
- Alam, A. (2015). الصراع السعودي الإيراني على اليمن [Suudi-İran'ın Yemen'le çatışması]. Katar- Doha: El Cezire Araştırmalar Merkezi.
- Al-Muhaji, M., Ahmed, A., & Al-Musallami, F. (2015, 6). أدوار الفاعلين الإقليميين في اليمن وفرص صناعة السلام [Yemen'deki bölgesel aktörlerin rolleri ve barış için fırsatlar]. *Sanaa Stratejik Araştırmalar Merkezi*(1).
- Al-Saadawi, İ. (2015). الصراع السعودي الإيراني وتأثيراته [Suudi-İran çatışması ve etkileri]. Kasım 20, 2018 tarihinde Alneba web sayfası: <https://annabaa.org/arabic/authorsarticles/1731> adresinden alındı
- Al-Shujaa, A. (2014, eylül 31). الصراع السعودي الإيراني وأثره على اليمن [Suudi-İran çatışması ve Yemen üzerindeki etkisi]. *21 Arap*. Kasım 13, 2018 tarihinde <https://arabi21.com/story/785831/> adresinden alındı
- Al-zandani, A. (2014). السياسات الدولية [Uluslararası politikalar]. Sana'a: Arap Demokratik Stratejik ve Politik Araştırmalar Merkezi.
- Ardoum, A. (2018, Aralık 26). الصراع السعودي – الإيراني. [Suudi-İran çatışması]. Arap Demokratik Ekonomik ve Politik Stratejik Araştırmalar Merkezi: https://democraticac.de/?p=44481#_ftnref14 adresinden alındı
- El Cezire Araştırmalar Merkezi. (2015). موازين مختلفة مكاسب إيران وتحديات السعودية [Pozisyonun değerlendirilmesi, İran'ın kazancı ve Suudi zorlukları]. Katar- Doha: El Cezire Araştırmalar Merkezi.
- El-Salahy, F. (2011). المجتمع والنظام السياسي في اليمن [Yemen'de toplum ve siyasal sistemi]. *El Cezire Araştırmalar Merkezi*.
- El-Zaheri, M. (2012). حقوق الإنسان في اليمن دراسة للخطاب الرئاسي بين المنطوق به والمسكوت عنه [Yemen'de İnsan Hakları Konuşma ve Sessizlik arasındaki Cumhurbaşkanlığı Konuşması Üzerine Bir Çalışma]. "Arap Ülkelerinde Çağdaş Politik ve Hukuki Söylemde İnsan Hakları"(s. 5,6). sana: National Human Rights Committee NHRC.
- el-Zuwairi, M. (2016, ocak 3). تطور الصراع السعودي الإيراني على المنطقة [Bölgedeki Suudi-İran ihtilafının gelişmesinin yan etkileri]. Aralık 15, 2018 tarihinde Alhades web sitesi: <https://www.france24.com/ar/20160103> adresinden alındı
- Fakiyrah, C. (2007). السياسة الخارجية اليمنية [Yemen Dış Politikası]. "Onyedinci Ulusal Gün" Entelektüel sempozyum. sana: Almithak Eğitim ve Araştırma Enstitüsü.
- Hassan, A. (2015, 4 10). المجتمع اليمني القبائل والطوائف [Yemen toplum kabileleri ve mezhepleri]. 12 7, 2018 tarihinde Al-İttihad gazetesi: <https://www.alittihad.ae/wejhatarticle/84219/> adresinden alındı
- Haşim, A. (2018, 11 27). تفكيك الدور الإيراني اليمن أوجه التدخل أهداف إيران [İran'ın Yemen'deki rolünün sökülmesi müdahale yönleri ve İran'ın hedefleri]. ALBAYAN: <http://albayan.co.uk/article2.aspx?id=3656> adresinden alındı
- Howeidi, F. (2011). إيران من الداخل [İran içeriden]. Kahire: Dar el-Shorouk yayınevi.
- Jumaa, A. (2014, Mayıs 12). ماهي أهم التيارات السياسية الفاعلة في إيران ؟ [İran'da aktif olan en önemli siyasi akımlar nelerdir?] Ağustos 20, 2020 tarihinde sasa-post: <https://www.sasapost.com/currents-of-political-actors-in-iran/> adresinden alındı

Masadeh, N. (2008). معضلة العلاقات العربية الإيرانية [Arap-İran ilişkilerinin ikilemi]. *Filistin Çalışmalar Dergisi*(74-75).

(2015, Temmuz 14). الصراع السعودي الإيراني يُوَجِّج الفتنة الطائفية في الشرق الأوسط [Suudi-İran çatışması Orta Doğu'daki mezhepsel mücadeleyi körüklüyor]. *panel tartışması*. (K. Obaid, Röportaj Yapan) 10 15, 2018 tarihinde alındı

Wenlin, T. (2016, ocak). حرب باردة إقليمية بين إيران والسعودية [İran ile Suudi Arabistan arasında bölgesel bir soğuk savaş]. aralık 10, 2018 tarihinde Almntasaf net: <http://arabic.people.com.cn/n/2015/1222/c31662-8994066.html> adresinden alındı